

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Володимира Олександровича Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.», представленій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Друга половина XIX – початок XX ст. це вкрай важливий етап в історичному розвитку України, час коли українське суспільство в усіх сферах свого життя зазнавало відчутних змін та набувало нових цивілізаційних характеристик. Адже саме в цей період на українських етнічних теренах Російської імперії прискорюються урбанізаційні процеси, активніше працюють соціальні ліфти, розпочинається, хоча і дуже невпевнений та з численними зупинками, рух у напрямку до формування громадянського суспільства. Втім найбільш вагомим проявом тогочасних системних трансформацій стала масштабна індустріалізація промисловості. Остання здійснювалася надшвидкими темпами і багато в чому мала вражаючі результати. При цьому центром тогочасної індустріалізації стають Донбас та Придніпров'є, де активно застосовувалися новітні технології виробництва, виникає розгалужена транспортна інфраструктура, а також утворюється низка заводських та шахтарських поселень, які були своєрідним символом тогочасного капіталізму, певним історичним феноменом.

Все це обумовлює наукову важливість дисертаційної праці В.О. Кулікова, присвяченої з'ясуванню місця та ролі нових індустріальних селищ Донбасу та Придніпров'я, як певних соціальних інституцій, у модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст. Дослідження відповідної проблематики сприятиме поглибленню наших знань про природу промислових мономіст, а також кращому розумінню всього комплексу соціальних процесів у промислових селищах південноукраїнських губерній пореформеної доби, може надати нову інформацію про складну еволюцію відносин між державою, бізнесом і робітництвом в українських землях Російської імперії. Адже без розуміння цієї специфіки важко усвідомити причини багатьох наступних явищ вітчизняної історії у XX

столітті. Крім того, вивчення вищезгаданих процесів дозволяє більш повно зрозуміти як закономірності, так і особливості національного історичного процесу в контексті глобальної цивілізаційної динаміки.

Додамо, що дисертаційне дослідження В.О. Кулікова зачіпає предметні поля як економічної, так і соціальної історії, зокрема історії підприємництва та історії робітництва України, підтверджуючи таким чином тезу англійського дослідника П.Л. Пейна, висловлену ще 1966 р., що в наукових студіях з подібної проблематики «треба виходити за межі підприємства та акцентувати увагу на регіоні». Все це, безперечно, неабияк актуалізує тему докторського наукового дослідження, підготовленого й поданого до захисту.

Говорячи про архітектуру роботи В.О. Кулікова не можна не відзначити її логічність та стрункність. Адже структура дисертації, яка ґрунтується на проблемному принципі, відповідає меті та завданням дослідження, що складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

У Вступі належним чином визначено об'єкт та предмет дослідження, його мету та завдання, обґрунтовано хронологічні рамки, новизну та практичне значення роботи. Просторові межі дисертаційного дослідження сфокусовані на Бахмутському, Слов'яносербському та Катеринославському повітах Катеринославської губернії, де розташовувалася низка промислових поселень, які утворилися в регіоні в пореформений період, як то: Юзівка, Горлівка та селище навколо Дніпровського металургійного заводу.

У Першому розділі охарактеризовано теоретико-методологічні засади роботи, в тому числі наведено огляд відповідної літератури, здійснено аналіз джерел та обґрунтовано методологію дослідження. Зокрема, автор продемонстрував фундаментальну обізнаність з існуючим колом історіографічних джерел по темі дослідження. При цьому історіографічний блок він побудував, виходячи з проблемно-хронологічного принципу опрацювання літератури, і послідовно та критично аналізує кожен з періодів у вивченні теми, з'ясовуючи їх специфічні риси, прирощення джерельного матеріалу, акцентуючи увагу на мало або взагалі не досліджених сюжетах. Зрештою непересічна роль заводських і шахтарсь-

ких поселень Донбасу та Придніпров'я в економічних та соціальних трансформаціях пореформеної доби вже неодноразово привертала увагу у вітчизняній історичній літературі. Втім, як слушно зауважує здобувач, останні часто зображалися (зокрема, за радянської доби) або лише в якості місць найжорстокішої експлуатації робітників з боку підприємців або, навпаки (що частіше має місце зараз), в якості прикладів безкорисливого благодійництва з боку промислових компаній та соціальної гармонії між підприємствами та їхніми працівниками. Так або інакше, але є підстави погодитись з автором рецензованої праці – як певну соціальну інституцію на прикладі матеріалів щодо Донбасу та Придніпров'я науковці їх ще не аналізували.

Належна увага в дисертації В.О. Кулікова приділена і огляду використаних першоджерел. Останній свідчить, що для розробки проблеми було залучено низку важливих джерельних комплексів, які зазнають в роботі серйозного фахового аналізу. Так, здобувачем використано групи діловодних, статистичних, публіцистично-літературних та періодичних матеріалів, зокрема спеціалізовані галузеві видання того часу, а також спогади підприємців, представників інженерного корпусу та робітництва, що в комплексі забезпечує обґрунтованість та достовірність наукових положень та висновків рецензованої праці. Привертає увагу і той факт, що В.О. Куліковим опрацьовані документи 30 фондів з восьми архівних сховищ України, Російської Федерації та Великої Британії. При цьому здобувач вдало класифікує використані в дисертації джерела, з'ясовує їх наукову цінність для дослідження поставленої проблеми, визначає ступінь їхньої автентичності та вірогідності. Зрештою джерельна база дисертаційної роботи видається достатньою та репрезентативною для реконструкції порушених дослідником питань.

Методологічна основа дисертації також вибудована достатньо фахово, відповідно до вимог щодо цієї компоненти її теоретичної частини. Зокрема, вдалим видається вибір методів дослідження, на яких побудована робота. Завдяки цьому автор зміг на широкому подійному фоні тогочасної дійсності дати об'єктивну оцінку непростому та суперечливому комплексу взаємовідносин, які

існували по лінії влада, капітал та наймана праця на Катеринославщині модерного періоду. До позитивних сторін цього структурного елементу дисертації можна зарахувати і високий рівень поінформованості здобувача стосовно теорій та концепцій, які поширені в сучасній соціології, політології, економічній історії, і які значно посилюють теоретико-методологічну складову роботи, суттєво збагачуючи дослідницький потенціал та науковий інструментарій дисертанта. У цьому ж підрозділі роботи приділено увагу понятійно-категоріальному апарату дослідження, який охарактеризовано з достатньо повнотою та чіткістю.

Другий розділ дисертаційної праці висвітлює передумови виникнення заводських і шахтарських поселень, а також подає історію утворення містотвірних підприємств на Донбасі та Придніпров'ї. При цьому історію становлення та розвитку Юзівки, Горлівки та селища біля Дніпровського металургійного заводу розглянуто в ширшому контексті, у порівнянні з іншими промисловими селищами Катеринославщини. В дисертації слушно зазначено, що проект промислового освоєння регіону, виникнення тут в історично короткий час цілої мережі великих промислових підприємств став можливим завдяки залученню економічних, фінансових, трудових та інтелектуальних ресурсів багатьох інших регіонів Російської імперії, а також країн Західної Європи – Бельгії, Франції, Британії тощо.

У Третьому розділі дисертації встановлені основні зацікавлені сторони, які визначали розвиток робітничих поселень. Оперуючи свіжими й одночасно аргументованими даними, дослідник характеризує прошарок підприємців регіону, з'ясовує джерела його формування, наявність у ньому представників різних національностей та етнічних груп, а також розкриває процес виникнення З'їзду гірничопромисловців півдня Росії. В цій частині роботи висвітлено й основні управлінські ланки, які діяли на підприємствах Катеринославщини, охарактеризовано склад та професійні якості представників інженерного корпусу, штейгерів, майстрів та десятників. При цьому справедливо наголошено, що майже всі компанії регіону мали проблему кадрового дефіциту інженерів та техніків, що в свою чергу призвело до наявності значної кількості іноземців серед представ-

ників управлінського персоналу гірничопромислових підприємств. Зрештою частка останніх у металургійній і залізобудівній промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX ст., за даними здобувача, складала 41% (с.155). У дисертації також акцентовано, що в багатьох випадках наймані управителі не надавали переваги інтересам промислових компаній, а реалізували свої завдання. Тож здобувач розкриває основні прояви використання управлінцями свого службового становища – спекуляція цінними паперами, створення собі коштом акціонерів розкішних службових приміщень, розкрадання корпоративних грошей тощо (С.161).

В цій же частині роботи проаналізовано характерні риси робітничого населення регіону, висвітлено його кількісний та якісний склад, рівень продуктивності праці, трудовий стаж тощо. При цьому справедливо підкреслено, що робітництво продовжувало підтримувати зв'язки з селом, а отже, на підприємствах існувала висока плинність робочої сили, що своєю чергою спричиняло плинність населення шахтарських міст загалом. Приділено тут належну увагу й становленню професійних спілок робітників Донбасу та Придніпров'ї, визначено їх місце та роль у захисті інтересів найманих працівників.

Разом з тим дисертант прагнув відійти від надто спрощеного погляду на суспільство робітничих поселень як певної дихотомії «підприємець-робітник», яка багато в чому ще домінує у вітчизняній історіографії, а отже, з'ясовує прагнення та інтереси представників різних соціальних груп, які були долучені до всього комплексу взаємовідносин у корпоративних містах: представників владних структур, земських органів, місцевої аграрної спільноти тощо. Зрештою В.Куліков цілком слушно зображує заводські й шахтарські поселення як простори різноманітних, часто суперечливих інтересів, зосереджуючи увагу на нерівних владних відносинах між основними акторами.

При цьому зазначимо, що чимало сторінок дисертаційної праці присвячено саме феномену містотвірних підприємств та їх ролі в робітничих поселеннях. Адже вони були тут не лише роботодавцями, а й постачальниками житла, організаторами дозвілля, здійснювали контроль за діяльністю органів правопорядку

тощо. Тим паче, що для всіх промислових поселень регіону характерним було, як наголошує дисертант те, що містотвірна компанія мала в них набагато більшу владу, ніж у містах, які мали офіційний статус, що «у робітничих поселеннях традиція громадського політичного інституту була слабка навіть за російськими стандартами» (с.374). До того ж, як стверджує дисертант, частка безпосередньо економічно залежних від містотвірного підприємства, становила понад 80%.

Все це, на наш погляд, становить привід для серйозної дискусії, зокрема дає підстави провести певне порівняння відповідних робітничих поселень з приватними містами та містечками традиційного суспільства, розглядаючи їх в якості проявів певного «економічного феодалізму». Щоправда в дисертаційній роботі зазначено, що нові промислові селища Півдня Російської імперії все ж не були місяцями «промислового феодалізму», що «містотвірне підприємство було основним, але не єдиним суб'єктом влади та пригноблення в робітничому поселенні» (с.375). І з останнім твердженням дійсно важко не погодитись. Тож насправді все це є складним питанням, де дисертант має право на власну позицію.

Без сумніву, вдалим за змістовним насиченням та новизною видається Четвертий розділ роботи в якому здобувач подає соціальний портрет заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я, розкриваючи статево-вікову структуру, сімейний стан, етнічні та мовні особливості їхніх мешканців і зрештою висвітлює суперечливі процеси соціальної інтеграції та фрагментації, які мали місце в промислових селищах регіону. Так, у цій частині роботи зазначено, що в заводських та шахтарських селищах мав місце значний гендерний дисбаланс, адже частка жінок, за підрахунками здобувача, тут у середньому становила 33%. Водночас цілком вмотивованим виглядає висновок, що питома вага несімейних робітників в робітничих селищах Катеринославщини залежала від віку містотвірного підприємства (див. табл. 4.3). Дійсно, раніше утворені промислові компанії мали більше часу, щоб привабити сімейних робітників, тоді як

новопосталі заклади здебільшого орієнтувалися на молодих неодружених працівників.

Все це – незбалансована статева й вікова структура населення поселень, а також досить мала частка сімейних жителів призводила до емоційного напруження і спричиняла соціально-психологічний дискомфорт, який часто обумовлював агресивну поведінку. Тим паче, що представників середнього класу, які могли б стати буфером між економічною елітою й робітництвом в заводських та шахтарських поселеннях, як зазначено в дисертації, дійсно було небагато.

У П'ятому розділі роботи вивчені матеріальні стимули, що їх практикували містотвірні підприємства, щоб завоювати лояльність працівників, а також висвітлено механізми, які при цьому застосовували роботодавці. Так, важливим засобом завоювати лояльність працівників, було корпоративне житло. Можна погодитись із здобувачем, що підприємці використовували його як трудовий стимул і форму соціального контролю мешканців робітничих поселень. При цьому якість життя переважної більшості мешканців корпоративних міст була низькою, хоча і мала тенденцію до зростання. Опосередкованим способом підвищити лояльність робітництва ставало також медичне обслуговування та культурно-освітня й рекреаційна інфраструктура в промислових селищах. Натомість в дослідженні слушно підкреслено, що стратегія більшості промислових компаній полягала в заохоченні невеликої частини кваліфікованих робітників і фактичному ігноруванні запитів некваліфікованих. А отже, сучасні технології та модерні форми організації підприємницького капіталу в заводських та шахтарських поселеннях співіснували з примітивними формами економічного примусу та виснажливої фізичної праці.

У Шостому розділі дисертації йдеться про форми вияву нелояльності робітників. Серед останніх були прояви як пасивного, так і активного опору, зокрема полишення підприємств, висловлення скарг, крадіжки майна підприємців, масові страйки і т. ін. Зрештою дисертант приходиться до обґрунтованої думки стосовно визнання повсякденного спротиву робітників важливим інструментом вияву нелояльності робітників.

Значний науковий інтерес становлять рефлексії здобувача стосовно характерних рис трудових конфліктів, які відбувалися в традиційних, аграрних суспільствах, та в суспільствах модерного, індустріального типу. При цьому, за оцінкою дисертанта, перші з них характеризувалися вибухами неконтрольованого насильства і були спрямовані на відновлення справедливості (як це усвідомлювали ініціатори конфлікту), а не на відновлення законності. Водночас трудові конфлікти іншого типу були більш раціоналізовані, мали заздалегідь визначену мету, а їх учасники переважно апелювали до встановлення законності в трудових відносинах. Тож робітничі конфлікти 1870–1880-х рр. на Донбасі та Придніпров'ї, як цілком слушно зазначено в роботі (див. с.367), мали чітко виражений традиційний характер, адже невдоволення робітників тут часто набувало бунтарських форм, зокрема відбувалися погроми торговельних приміщень та адміністративних будівель. Натомість від другої половини 1890-х рр. та на початку ХХ ст. у регіоні вже мали місце організовані страйки зі сформульованими вимогами як ознака модернізації трудових конфліктів.

Разом з тим в роботі справедливо наголошується, що промисловці схильні були скоріше звертатися за підтримкою до царської влади, тобто втихомирювати робітників за допомогою поліції та військ, ніж йти хоч на якісь поступки. Відповідно протягом 1895–1904 рр., за даними дисертанта, «адміністрації підприємств регіону викликали війська 96 разів (на 341 трудовий конфлікт)» (С.356). Крім того, на сторінках дисертаційного дослідження згадується, що трудові конфлікти того періоду часто перепліталися із протистоянням на етнічному й релігійному ґрунті, при цьому «особливою мішенню під час соціальних заворушень у робітничих поселеннях ставали євреї». Не випадково, що протягом 1870–1917 рр. на Донбасі та Придніпров'ї неодноразово траплялися масові єврейські погроми. Крім того, наприкінці ХІХ ст. на підприємствах поширювалися конфлікти між російськими робітниками та іноземними фахівцями. Відповідно у цьому розділі роботи дисертант з'ясовує причини вищезгаданих явищ, акцентуючи увагу на економічному чиннику.

У заключній частині дисертації В.О. Кулікова підведені загальні підсумки проведеної науково-аналітичної роботи, зроблені необхідні висновки і узагальнення, які логічно випливають із змісту розглянутих питань. Основні положення роботи теоретично обґрунтовані та концептуально вмотивовані, підтверджуються солідною доказовою базою, вдало підібраними фактами, статистичним матеріалом, самостійно складеними таблицями, сукупним використанням сучасних методів й підходів історичного дослідження, органічно кореспондуються з поставленими науковими завданнями. Отже, ми маємо висококваліфіковане дослідження, основні положення якого відзначаються новизною, суттєво збагачуючи при цьому вітчизняну історичну науку.

Разом з тим стосовно дисертаційної праці В.О. Кулікова слід висловити деякі зауваження та побажання.

1. В Першому теоретико-методологічному розділі дисертації нічого не сказано про основні методологічні принципи роботи, як і не має тут висновку по розділу в цілому.

2. На сторінках дисертаційної роботи, для визначення досліджуваного регіону, здобувач часто вживає термін «Південь Росії» (див.: с.98, 101, 102 і т. ін.). Однак, у рамках існуючої історіографічної традиції більш науково коректним видається застосування терміну «Південь Російської імперії» або «південноукраїнські губернії».

3. Вважаємо не достатньо обґрунтованою тезу дисертанта стосовно того, що «за сприятливих умов робітники легко (підкреслено нами. – О.Ш.) переходили на режим капіталістичної трудової етики» (див.: С.177). Адже приклад, який наводить з цього приводу дисертант, більше свідчить про існування обов'язкових понаднормових робіт на тогочасному виробництві, заборони яких робітники завжди вимагали. Тим паче, що в історичних джерелах існує багато прикладів щодо поширення серед робітництва зрівняльних настроїв, стосовно домінування в їх менталітеті проявів общинної моралі, яка засуджувала накопичення та багатство. Зокрема, саме як виняток щодо існуючої тоді серед шахтарів Донбасу практики, письменник В. Вересаєв у 1892 р. згадував про випа-

док, коли артіль гірників з Тамбовської губернії за власним бажанням працювала замість дванадцяти по шістнадцять годин, прагнучи заробити як найбільше грошей. Згадаємо також, що урядовий «Вестник финансов, промышленности и торговли» підкреслював таку «шкідливу» рису вітчизняного робітника як «відсутність сумлінності виконання». Залишений без нагляду «наш робітник не працює, а англійський робітник не потребує десятників», – наголошувало у 1901 р. це видання (№48, с.415).

4. В роботі має місце певний дисбаланс щодо визначення кількості населення Юзівки на початку ХХ ст. Адже на с.210 вказано, що в Юзівці в 1912 р. проживало 58 тис. осіб, а водночас на с.227 дисертації зазначено, що в 1913 р. у селищі мешкало 43 тис. осіб. Тож, чи треба розуміти, що населення Юзівки за цей час відчутно скоротилося або, що не всі з наведених даних є достатньо автентичними?

5. В дисертаційному дослідженні В.О. Кулікова мають місце окремі фактичні неточності. Так, на С.377 дисертації зазначено, що «лише 1905 р. уряд скасував кримінальну відповідальність за участь у ненасильницьких страйках» і, що «того ж року уряд дозволив створювати профспілки». Втім, легалізація профспілок в Російській імперії відбулася не в 1905 р., а 4 березня 1906 р. Крім того, на с.328 дисертації зазначено, що для придушення виступу шахтарів у Юзівці в 1887 р. «на місце інциденту прибув катеринославський генерал-губернатор з двома батальйонами військ». Однак, як свідчать документи, відправлені з Катеринослава до Юзівки війська очолював віце-губернатор барон В.Рокасовський.

6. В архівних справах, які наводяться дисертантом у Списку використаних джерел, не завжди вказується загальна кількість аркушів (див.: С.387-388).

Утім вищезгадане не зменшує в цілому високу оцінку дисертаційної праці В.О. Кулікова. Практичне значення рецензованого дослідження відповідає задекларованим у роботі основним напрямам його використання. Заявлена дисертантом наукова новизна дослідження підтверджується вищенаведеним аналізом дисертаційної роботи.

Автореферат повністю розкриває основні положення дисертаційного дослідження, а його основний текст, який не виходить за межі встановленого обсягу, та текст дисертації ідентичні. Робота написана грамотно, державною мовою. Точність, ясність і стислість у формулюванні наукових положень, забезпечили доступність сприйняття тексту дисертації. У докторському дисертаційному дослідженні В.О. Кулікова матеріали його кандидатської дисертації не використано.

Дисертація В.О. Кулікова оформлена згідно до вимог державного стандарту. Її основні положення та результати викладені здобувачем в 1 індивідуальній монографії, 1 колективній монографії (автор розділу), 14 статтях у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України та 5 статтях у зарубіжних спеціалізованих виданнях, зокрема трьох публікаціях, що входять до міжнародної наукометричної бази Scopus. Матеріали дисертаційного дослідження апробовано на 10 міжнародних наукових конференціях.

Отже, можна зробити висновок, що дисертаційна робота В.О. Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.» є оригінальною, цілісною та завершеною працею, яка містить раніше не захищені наукові положення та нові науково обґрунтовані результати, отримані автором самостійно при розв'язанні важливої наукової проблеми. Дисертаційна робота відповідає «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013р. №567 (зі змінами та доповненнями), а її автор В.О. Куліков заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

Професор кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара,
доктор історичних наук, професор

О.Б. Шляхов